

Kirjasto-sanan esihistoriaa

Sanat ovat sopimuksenvaraisia asioista, mikä ei tietenkään merkitse sitä, että niitä voitaisiin mielivaltaisesti muuttella. Heti kun jollekin asialle on annettu nimi ja se on hyväksytty käyttöön yhteisössä, sana alkaa elää omaa elämäänsä. Sanaan alkaa kertyä vivahteita, sivumerkityksiä, sosiaalisia leimaamista. Sanoista taistellaan, mutta myös sanat taistelevat keskenään. Niiden taistelu onkin usein niin pitkäikäistä, että ihmiskukupolvet voivat vaihtua kamppailun kestäessä. Yksi tällainen sana on ‘kirjasto’, jota nyt ollaan häätämässä tieteenalamme lipusta ja vaakunasta, myös tämän lehden nimestä (esim. Järvelin 1995). Esittelen tässä puheenvuorossa suomen kielen kirjastoa tarkoittavien sanojen historiaa.

Tunnetusti C. A. Gottlund otti käyttöön kirjasto-sanana painetussa tekstissä. Sanan ensi esiintymä oli Otava-teoksen ensimmäisessä osassa, joka ilmestyi painosta v. 1831: “Se olisi toivottava, jos toimelliset miehet, moalla, asettaisivat isoimmissa moapitäjissä lainakirjastoja (Lån-bibliothek), joilla huvittais ja hyövyttäis moamiehiänsä.” (Gottlund 1831, s. XXXI.)

Gottlundin uudissana ei kuitenkaan ollut mitenkään ennaltamäärätty kirjaston oikeaksi nimitykseksi. Kirjastoja oli ollut ennen Gottlundia Suomessa jo monta sataa vuotta ja niistä oli puhuttukin suomeksi – ja tietysti latinaksi, ruotsiksi ja saksaksi – ennen Gottlundin keksimää uudissanaa. Itse asiassa suomenkielinen kirjastosta puhuminen alkaa aivan kirjakielelme aamuhämärästä.¹ Uuden testamentin suomennoksensa (1548) esipuheessa Agricola tulkitsee pyhän Hieronymuksen kirjoittamaa Matteuksen elämäkertaa:

“MATtheus / ioca mös Leui cutzutan / tuli Weron-ottaiast Apostolixi / ensimeinen kirioitti Christusen Euangeli[un] Judeas Hebraican bockstauil ia sanoilla ninen teden iotca ymberleickauxest olit Uskonuuat. Jonga Eu[an]geli[un] ei ole hyuesti tiettene / cuka sijtte sen Grekixi tulkitzi. Mutta se sama Hebraican Ramattu wiele tehen peiuen asti Caesarian kiriacammios pideten ionga Pamphilus Martyr sang[en] wisuimasti cocosi. Ja minulle mös se lainattin wloskirioittaxen Nazareilde / iotca Beraeas / Syrian caupungis tete Ramattu nautitzeuat.” (Agricola, Kootut I, s. 20.)

Agricola on tässä katkelmassa ottanut käyttöön muutakin kirjastoterminologiaa, nimittäin ‘lainaamisen’. ‘Kiriakammion’ latinalainen vastine on

alkutekstissä ‘bibliotheca’ (S. Eusebii Hieronymi, palsta 643). Christfrid Gananderin 1700-luvun lopulla kokoaman, mutta painamatta jääneen sanakirja-aineiston mukaan ‘kirjakammion’ ruotsalainen vastine on ‘bibliotheque’, silkkaa ranskaa siis (Ganander, s. 419d). Agricola ajatteli suomalaista termiä kehittäessään ilmeisesti enemmän kirjaston paikkaluonnetta kuin kokoelmanomaisuutta. Latinan ‘bibliothecalla’ oli myös vahvasti kokoelmaan viittaava merkitys. Pitkään bibliografioita kutsuttiin ‘bibliotheoksi’ (Vakkari 1992), samoin kuin yhtenäisiä kirjasarjoja yhä.

Kirjojen muodostamalle kokoelmalle jouduttiin keksimään suomenkielinen vastine, kun koko raamattu apokryfisine kirjoineen suomennettiin. Vuoden 1642 raamatunkäännöksessä (toistuen v. 1685, 1758, 1776) käännetään toisen Makkabilaiskirjan toisen luvun 13. jae seuraavasti:

“[Nehemia] Cuningasten, Prophetain ja Dawidin

Kirjat, ja Cuningasten kirjoituxet, uhrista hakenut oli, ja yhden Kirjaläjän nijstä coonnut.”

‘Kirjaläjän’ vastineeksi Ganander ilmoittaa ruotsin ilmaisun ‘en bok samling’ (Ganander, s. 419d), jota joskus näkee käytettävän myös kirjaston merkityksessä (erityisesti kun kirjojen määrä on pieni).

Agricolan ‘kirjakammio’ ei jäänyt pysyvään käyttöön, vaan 1644 Tukholmassa ilmestyneessä latinalais-ruotsalais-suomalaisessa sanakirjassa “Variarum Rerum Vocabula Latina, cum Svetica et Finnonica interpretatione” (s. 72) esitetään kirjastoa tarkoittava sana ‘kirjahuone’. Sen latinalaiseksi ja ruotsalaiseksi vastineeksi ilmoitetaan ‘bibliotheca, bokahws, librij’; (varianttina on myös: *Jalo Kirjahuone* ‘bibliotheca instructa, skönt Librij’). Muutos oli vähäinen, sananmuodostuksen perusperiaate säilyi samana.

Samaa sanaa käyttää myös Laurentius Petri mehevässä saarnassaan “Concio De vitanda Fornicatione. Christilinen saarna Huoruden Wältämisest” v. 1656. Maininta on saarnan kolmannessa osassa, jossa esitetään “läkitykset cuinga jocuu huorutta taita wälttä”. Muiden hyvien keinojen lisäksi Laurentiuksen mielestä hyödyllistä on “Jumalan sanan ja pyhän kirioituxen ahkera cuulo / lukemus ja ajattelemus”. Hän selostaa Augustinuksen kertomusta siitä, kuinka tämä seurasi taivaallisen äänen kehotusta: “Ja nijn cohta (sano hän) menin minä kiria huonesen / awaisin P. Pawalin raamattun / ja luin / cuin ensist eteni joutui.”

‘Kirjahuoneelle’ annetaan H. M. Florinuksen v. 1678 ilmestyneessä latinalais-ruotsalais-suomalaisessa sanakirjassa vastineet: ‘bibliotheca, ett rum ther man håller böcker, bookskåp’. Sanan merkitystä luonnehditaan viittaamalla siis myös kirja-kaappiin, jollaiseen senaikuiset kirjastot yleensä mahtuivatkin. Kirjakaappi tuo mieleen latinan sanan ‘armarium’ (kaappi), jolla keskiajalla nimitettiin luostarien kirjastoja. Ruotsalaiset ja suomalaiset vastineet tässäkin viittaavat vain kirjaston paikkaluonteeseen. ‘Kirjahuonetta’ käytti myös nimimerkki Hämäläinen eli Jaakko Juteini Porthanin muistorunossa, joka julkaistiin Åbo Tidningissä (n:o 26) v. 1804: “[Porthan Turussa] kirjahuonet hyvät täytti kaunihilla kappaleilla.”

‘Kirjahuoneella’ olisi ollut todella hyvät mahdollisuudet juurtua pysyvästi käyttöön, sillä vielä Gottlundin Otavan ilmestymisen jälkeenkin sitä tapaa lehtikirjoituksissa. Sanan Saattaja Viipurista julkaisi v. 1835 (n:o 37) uutisen, jonka mukaan “Kuningaallisessa bibliotekissä eli kirja-huoneessa Pariisissa on yli seitsemän sataa tuhatta painettua kirjaa, muutamia kymmeniä tuhansia lendo lehtiä, kahdeksan kymmendä tuhatta manuskriptiä eli kädellä kirjoitettua kirjaa, yksi millioni neljä sataa tuhatta painettua kuua, ja wiisi kymmendä tuhatta karttaa.” Tässä on pantu rinnakkain ruotsista suoraan omaksuttu ‘biblioteki’ ja ‘kirja-huone’.

Mahdollisesti on muotoa ‘biblioteki’ tai ‘biblioteka’ käytetty laajemminkin, sillä A. J. Europæus tunnetussa kirjoituksessaan “Kirkon-kirjastoista” samassa lehdessä tammikuussa 1841 (n:o 4) rinnastaa ilmaiset ‘pitäjän-kirjasto’ sekä ‘Kirkon-kirjasto eli biblioteka’. Vaikka siis Europæus olikin maksanut Gottlundin keksimän sanan, hän kuitenkin varmuuden vuoksi rinnasti sen ehkä vanhaan tuttuun muotoon. Ruotsinkielisten vastineiden ilmoittaminen (usein sulkeissa) oli yleistä 1800-luvulla, kun esiteltiin uusia suomen kielen sanoja.

Vaikka ‘kirjakammiolla’ ja ‘kirjahuoneella’ jo oli vuosisataiset perinteet, niin jostain syystä kumpikaan ei jäänyt pysyväksi. Gottlundin omapäisyyden lisäksi syynä saattoi olla jonkinlainen tietoisuus kirjaston kokoelmaluonteesta. Kirjasto ei ole vain paikka vaan ennen kaikkea kokoelma.

Vironkielen kirjaston nimitys ‘raamatukogu’, jossa kirjaston kokoelmaluonne selvästi tulee esille, on voinut antaa virikkeen samantapaisen suomalaisen sanan ‘kirjakokous’ käyttöön (tai sitten virike on mennyt toiseen suuntaan). Oulun Wiikko-Sanomakäytti v. 1829 (n:o 38) sanaa ‘kirjakokous’ selostaessaan Oulun Läänin Talouden Seuran vuo-

sikertomusta: “...mutta yhtä ilahuttavaa on se että Seuran Kirja-kokous myös jo on pantu alkuun, jonka kautta taitawain miesten wiisauus, myös muilta mailta, tulee Seuralle ilmi, ja Seuran kautta Läänin kaukaiselle kansalla, Isäimme maan kowalla perällä.” Samaa sanaa käytti Petter Johan Sumelius kääntäessään v. 1836 ruotsalaisen Läsning för Folket -aikakauskirjan kirjoituksia kokoelmaan “Hyödylliset Tiedot Yhteiselle Kansalle”. Alkutekstissä käytettiin sanaa ‘skol-bibliotek’, joten ‘kirjakokouksen’ käyttö tässä yhteydessä ei voinut johtua ruotsalaisen vastineen muodosta.

Sen sijaan kirjaston vastineeksi tarkoitettu ‘kirjastö’ on selvästi ruotsin kielen bokförråd-sanana suora käännös. Sanaa käytettiin Sanan Saattaja Viipurista-lehdessä v. 1841 (n:o 18) vain muutama kuukausi Europæuksen artikkelin jälkeen kirjoituksessa “Norjan kansasta”: “Siellä on myös usiassa paikassa kansan kirja-säästöjä.”

Bokförråd-sanana taustalla on saksan ‘Bücher-Vorrath’, jota saksaan koetettiin kielen puhtauden vuoksi istuttaa 1700-luvun alussa vierasperäisen Bibliothek -sanana sijaan; joskin tuloksetta, mistä yhtenä osoituksena on se, että v. 1732 ilmestyneessä tietosanakirjassa olleessa Bücher-Vorrath-hakusana-artikkelissa käytettiin sata kertaa ‘Bibliothekia’ ja vain kerran ‘Bücher-Vorrathia’ (Fietz 1991, s. 14). Ruotsissa esim. kirjastopioneeri Magnus Hjortsberg käytti bokförråd-sanana v. 1799 ehdottaessaan kirjojen hankkimista seurakunnan varoin teoksessaan “Anwising huru Föräldrar af Allmogens Rätt böra Upfostra sina Barn”.

Gottlundin ‘kirjasto’ siis kuitenkin lopulta perivoiton. Gottlundista on sanottu aika ankarasti, että hän “ei ollut kielelme taitajana Poppiuksen eikä kaikkien muidenkaan aikansa julkisten kynäkäyttäjien vertainen”. Gottlund kannatti itämurteita ja koetti käyttää savonkieltä kirjoituksissaan, mutta ei (asiantuntijan mukaan) osannut murreta kunnollisesti. Tästä syystä hänen kielellinen vaikutuksensa oli lähinnä negatiivista, varoittava esimerkki pyrkimyksestä kammata suomen kirjakieli pois siltä uralta, jolle Agricolan raamatun suomi oli sen ohjannut. Gottlundin uudissanaehdotukset olivat satalukuiset, mutta Hakulisen mukaan ne olivat kömpelörakenteisia. Vain murto-osa niistä jäi elämään, joskin Gottlundin murto-osakin oli jo kymmeniä. Vaikka Gottlund kiivaili itämurteiden puolesta, ei lainakirjasto-sanassa ole mitään erityisesti itäistä, pikemminkin siinä on läntistä vivahdetta. (Hakulinen 1979, s. 445–446, 181.) Itäinen kaiku voisi olla muodossa ‘kirjaikko’, jos sellainen olisi

Gottlundin päähän pälkähtänyt. ‘-sto, -stö’ -johtimien avulla muodostetut sanat ilmaisevat usein kollektiivisuutta tai paikkaa. ‘Kirjasto’ kuuluu alaryhmään, jonka kirjakieliset sanat “ovat melkein järjestään myöhäisiä oppitekoisia”. Muita ovat esim. ‘eliöstö’, ‘ilmasto’, ‘jyvästö’, ‘kasvusto’, ‘tilasto’ jne. ‘Arkisto’ on Antero Vareliuksen v. 1855 ensiksi käyttämä. (Mts. 180-181, 450). Ehkä ‘arkisto’ tehtiin ‘kirjaston’ mallin mukaan? Vanhoissa teksteissä tavataan muoto ‘archivi’.²

‘Kirjasto’ on hyvien johdossanojen tapaan välittömästi ymmärrettävä ja lyhyempi kuin aikaisemmat ehdokkaat, jotka olivat yhdyssanoja (tosin vain kaksi-kolme kirjainta pidempiä). Toisaalta jo Lönnrot varoitti siitä, että kun yhdestä kantasanaasta, esim. ‘kirja’, johdetaan paljon sanoja, se voi aiheuttaa yksitoikkoisuutta kielenkäyttöön.

A. J. Europæuksen kirjoituksella v. 1841 oli varmaan suuri osuus siinä, että ‘kirjaston’ käyttö vakiintui, vaikka myöhemminkin muita muotoja vielä tapaa lehdissä. Hänkin vielä raahasi mukana ‘bibliotekaa’ ymmärtämisen varmistamiseksi. Lopullisen niitin löivät sitten v:n 1845 suomenkieliset kirjastokirjoitukset, joista Helsinfors Tidningarissa keväällä (n:o 23) julkaistu “Muutamia sanoja Pitäjän Kirjastoista ja mistä niiden toimeen panemista warten rahaa saataisiin”, on jäänyt Pynnisen kirjoitusten varjoon. Kirjoittajan, nimimerkki “C:n”, henkilöllisyyttä ei valitettavasti tiedetä. Pynnisen kirjoituksissa on kirjasto-sanasta oikein kirjo erilaisia muotoja: ‘Pitäjän-Kirjasto’, ‘Pitäjän yhteinen kirjasto’, ‘pitäjään kirjasto’, ‘kirjasto’, ‘Kirjasto’, ‘laina-kirjasto’ (Kanava n:ot 23, 33, 35-37/1845). Osa erilaisista muodoista johtuu kielenkäytön horjuvuudesta ja oikeinkirjoituksen täsmennyttämyydestä.

Vuoden 1845 jälkeen ei voinut enää tulla kysymykseen minkään muun sana käyttö – ei ennen omaa vuosisataamme, jolloin kirjasto-sanana itsestään selvyys on taas jonkun verran uhattuna. On jopa sellaisia, joille ‘kirjasto’ on vastenmielinen sana. Oikeastaan ‘kirjastolle’ on etsitty vähintään synonyymia tai rinnakkaistermiä jo 1920-30-luvuilta lähtien. ‘Kirjaston’ pysyvyyden ja vakauden rinnalla ‘dokumentaatio-kirjallisuuspalvelu-informaatiopalvelu-tietopalvelu’-harharetket (vai

ovatko ne ryöstö- tai kenties löytöretkiä?) vaikuttavat näkökulmasta riippuen poukkoilevilta tai dynaamisilta.

Ilkka Mäkinen

Lähteet

- Agricola, Mikael: Kootut teokset I.
 Fietz, Rudolf: Die Darstellung des Bibliothekswesens in deutschen Enzyklopädien und Universallexika vom 18. Jahrhundert bis zum Gegenwart. Köln 1991 (Kölner Arbeiten zum Bibliotheks- und Dokumentationswesen. Heft 14).
 Ganander, Christfrid: Nytt Finskt Lexicon. I. Näköispainos. Porvoo 1937-38.
 Gottlund, C. A.: Otava I. Tukholmissa 1831.
 Hakulinen, Lauri: Suomen kielen rakenne ja kehitys. 4. p. Hki 1979.
 Järvelin, Kalervo: Firman ja sen tuotteen nimi. - Kirjastotiede ja informatiikka 14(2): 60, 1995.
 S. Eusebii Hieronymi: De viris illustribus. Teoksessa: Patrologiæ cursus completus: ser. Latina; Tomus 23.
 Vakkari, Pertti: Saksalaisen kirjastotieteen juuret historia literarian sisäisessä ja ulkoisessa keskustelussa. Tre 1992 (TaY Kirjastotieteen ja informatiikan laitoksen tutkimuksia 37).
 Vanhan kirjasuomen sanakirja. Toinen osa J-K. Hki 1994.

Viitteet

1. Vanhoista vastineista ja niiden esiintymisestä Ruotsin vallan aikana ks. Vanhan kirjasuomen sanakirja. Myöhempiä olen löytänyt sanomalehtimikrofilmejä lukiessani.
2. Eric Polónin v. 1790 suomentamassa pamfletissa on ilmaisu: “... pois otti Hän [Venäjän keisarinna] Archivit eli Kirja-kätköt.” Vanhan kirjasuomen sanakirjan mukaan kirja-kätkö voi tässä tarkoittaa kirjastoa. Gananderin sanakirja-aineistossa on sanan ‘kirja latikko I. kätkö’ vastineena ‘boklåda’. (Ganander 1937-38, s. 419d.)